

ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА



УДК 2:17

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ РЕЛІГІЇ Й МОРАЛЬНОСТІ



Ю. О. Стрелкова,

кандидат філософських наук, доцент,

заступник завідувача кафедри рекламного та виставкового бізнесу, Інститут реклами

О. О. Кудин,

кандидат філософських наук, викладач

кафедри філософії та соціології, Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця

Стаття присвячена актуальній проблемі – філософсько-релігієзнавчому осмисленню взаємовідносин релігії й моральності. Особлива увага приділяється розгляду їх функціонування в межах різних культурних традицій. У зв'язку з цим аналізуються погляди І.Канта, П.Тілліха, М.Бахтіна. Релігія і моральність, віра й моральність виявляються культурними феноменами в різних традиціях світу. Роботи німецького філософа І.Канта присвячені питанням моралі й бажанню довести моральну необхідність існування Бога. Інтерпретація Біблії в кантівській філософії дає змогу простежити взаємозв'язок філософії релігії та моральної філософії, релігії і віри, релігії та культури в межах своєї системи, а також відкрити для себе сенс практичної філософії, що дає можливість узгодити її з теорією філософії, виявити цілісність системи та взаємозв'язок.

Ключові слова: релігія, віра, мораль, моральність, культура, людина, виховання, духовність, історія.

Y. O. Strelkova,

Ph.D, associate professor, deputy head of the department of advertising and exhibition business of the institute of Advertising, Head of educational – methodological cabinet

O. O. Kudyn,

Ph.D, teacher of the department of philosophy and sociology, National O. O. Bohomolets Medical University

PROBLEM OF RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND MORALITY

The article is devoted to the actual problem – the philosophical and religious reflection on the relationship of religion and morality. Particular attention is paid to review their functioning within different cultural traditions. In this connection, analyzes the views of I.Kant, P.Tillih, M.Bahtin. Religion and morality, faith and morals are cultural phenomena in the various traditions of the world. Works of German philosopher I.Kant are dedicated to priority meaning of morality and desire to prove the moral necessity of God's existence. Interpretation of the Bible in Kantian philosophy allows to track interrelation of philosophy of religion and moral philosophy, religion and faith, religion and culture within his system, as well as discover the meaning of his practical philosophy, which allows to agree it with theoretical philosophy, reveal their system integrity and interrelation.

Key words: religion, faith, ethics, morality, culture, people, education, spirituality, history.

© Стрелкова Ю. О., Кудин О. О., 2015

Ю. А. Стрелкова,

кандидат философских наук, доцент, заместитель заведующего кафедры рекламного и выставочного бизнеса, Институт рекламы

А. А. Кудин,

кандидат философских наук, преподаватель кафедры философии и социологии, Национальный медицинский университет им. А. А. Богомольца

ПРОБЛЕМА СООТНОШЕНИЯ РЕЛИГИИ И МОРАЛЬНОСТИ

Статья посвящена актуальной проблеме – философско-религиоведческому осмыслению взаимоотношений религии и нравственности. Особое внимание уделяется рассмотрению их функционирования в рамках различных культурных традиций. В связи с этим анализируются взгляды И.Канта, П.Тиллиха, М.Бахтина. Религия и нравственность, вера и нравственность раскрываются как культурные феномены в разных традициях мира. Работы немецкого философа И.Канта посвящены морали и желанию доказать нравственную необходимость существования Бога. Интерпретация Библии в кантовской философии дает возможность проследить взаимосвязь философии религии и моральной философии, религии и веры, религии и культуры в пределах своей системы, а также открыть для себя смысл своей практической философии, что позволяет согласовать ее с теоретической философией, выявить целостность системы и взаимосвязь.

Ключевые слова: религия, вера, мораль, нравственность, культура, человек, воспитание, духовность, история.

Постановка проблеми. Проблема співвідношення релігії й моральності є однією з актуальних проблем сьогодення українського суспільства. Це пов'язано з тим, що мораль і моральність перебуває у кризовій ситуації. Ця криза просякає всі рівні нашого соціуму та загрожує його існуванню. Безперечно, питання про причини цієї кризи не може не цікавити як суспільство в цілому, так і представників соціально-гуманітарних наук – філософів, психологів, релігієзнавців, культурологів та ін. Тим більше, що характером цієї відповіді визначається стратегія подолання вищезазначеної кризи. Однією з поширених відповідей на питання щодо моральної кризи є вказівка на атеїстичне виховання в минулому нашої країни, на відсутність віри в Бога, а звідси – й на відсутність моральнісних орієнтирів. Така відповідь підтримується релігійними колами. Ця відповідь ґрунтується на впевненості, що релігія – це основа моралі й моральності. Такий підхід орієнтує на те, що без релігійної підтримки, без віри – моральність вмирає. Можна побачити, що відповідь на питання про причини сучасної моральнісної кризи базується на певному розумінні взаємовідносин між релігією і моральністю. Ця відповідь також містить у собі рецепт подолання моральнісної кризи та вказує на необхідність релігійного відродження в Україні. Вочевидь, що таке поширення подібного розуміння не є надійним обґрунтуванням їх істинності. Для того, щоб з'ясувати істинність такої відповіді, слід розібратися у взаємовідносинах релігії й моральності, релігійної віри й моральності.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та визначення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблемою співвідношення релігії й моралі, релігії й моральності займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вче-

ні, зокрема: Т.Аболіна, В.Акулінін, А.Гордієнко, В.Єленський, С.Кримський, А.Кураєв, В.Лубський, М.Лубська, М.Мойсєєв, С.Хоружий та ін. Слід зазначити, що до дослідження цієї проблеми в науковій літературі існують два підходи, які, на нашу думку, можна розподілити на “світський”, науковий і “релігійний”. Перший підхід передбачає не обмежуватися суто релігійними істинами та догмами, сам процес формування та розгортання моральності людини має бути пов'язаний з її сутністю як єдиної у світі духовної істоти. Цінність та гідність людини не тільки в тому, що вона є Богоподібною та здатною до “обожнення”, а й у тому, що людина усвідомлює свою смертність і прагне створювати смисли, прагне до істини, краси, любові й добра. Цінність і гідність людини також у тому, що вона прагне зберігати та створювати в самій собі людину, формувати та розвивати власну духовність. Отже, людина є творцем свого світу та творцем самої себе. Віра людини – це її здатність безпосередньо сприймати істину, добро і красу.

За другим підходом релігія є тим єдиним ґрунтом, на якому та завдяки якому може формуватися духовність людини, що тільки віра в Бога виступає як моральнісний орієнтир для кожної людини та її моральнісний “обмежувач”. На нашу думку, право на існування мають обидва підходи, що орієнтуються на різні традиції: перший – на філософське обґрунтування проблеми людини, на розгляд особливостей її виховання в різних культурних середовищах; другий – надає людині статусу “Божого творіння” і, у зв'язку з цим інтерпретує її духовність як суто Божественну.

Метою статті є аналіз релігії й моральності, релігії й віри в зв'язку з конкретними культурними традиціями.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, принципово важливим є аналіз релігії та моральності як певних феноменів культури. Такий підхід означає, що аналіз вищезазначеної проблеми постає можливим тільки у світлі розмаїття культур, а також проходження ними різних якісних етапів розвитку в процесі історії. У зв'язку з цим зазначимо, що в історії духовної культури реалізовувалися різноманітні варіанти релігії й моралі, віри й моральності та, відповідно, – численні варіанти їх взаємовідносин. Різноманітні варіанти залежать від розмаїття культур, у межах яких й існують релігія, віра і моральність.

Крім того, характер взаємодії між цими феноменами не залишається незмінним у процесі еволюції певної культури. Цей характер принципово змінюється одночасно з переходом цієї культури від одного етапу її розвитку до наступного. Для подальшої конкретизації характеру цих взаємовідносин необхідна певна схема розвитку культури, у якій і будуть зафіксовані специфічні, з точки зору характеру взаємовідносин релігії й моральності, етапи розвитку культури. Початок розвитку культури, на нашу думку, можна охарактеризувати як її синкретичний стан, тобто всі її компоненти – політика, право, економіка, мистецтво, релігія, філософія тощо існують, по суті, як “зародки”, прояви яких як самостійних сфер ми побачимо тільки в подальшому історичному русі. Період архаїки змінюється процесом диференціації культур – відбувається становлення цивілізаційних ознак, виникають перші міста та держави. При цьому кожна культура має різні темпоральні виміри.

Важливим є те, що ранні етапи розвитку культури характеризуються наявністю в ній певного синкретичного стрижня архаїчної культури, що містить у собі й релігію, і моральність. Так, необхідно зазначити, що виділення релігії й моральності як відносно самостійних компонентів культури відбувається в достатньо зрілому періоді диференціації культури. Античність виявляє виділення релігії й моральності в VIII–V ст. і наших днів. Більшої виразності релігія і моральність набувають з початком “осьового часу” (К.Ясперс) [9]. Ідеться про “відкриття свідомості” (М.Бахтін), а водночас – й про “відкриття віри” [1–3]. Явище свідомості аналізується відомим російським вченим М.Бахтіним як “подія у світі”, більш глибинно – як онтологічне явище, яке принципово змінює смисл буття суцього, а краще сказати – уперше наділяє суще смислом буття. З явищем свідомості суще нібито “згадало” себе, озирнулося на себе. Світ людини завжди просякнутий свідомістю, охоплений нею, але й свідомість людини охоплена світом.

У самій формі події світу відкриті для людини, відкриті форми для її участі в цих подіях. Тому можна й говорити про свідомість національну, релігійну, класову та ін. Свідомість – це не тільки психологічне відкриття, а й глибинний екзистенціальний перехід, який є відкриттям особистості, її переживань, віри, сподівань, думок та мрій. У такий спосіб історичні форми відкриття свідомості – це форми певних культур як загальнозначущого і унікального досвіду буття людини. Саме тому доба Античності й виступає як культура, яка безпосередньо пов'язана з живим міфом і яка переживає пробудження від міфу. На відміну від світу природи, світ міфу не проживає власне життя, до якого людині тільки необхідно “підключитися”. Функціонування міфу залежить від постійних зусиль людини, від її дій – магічних або розгорнутого ритуалу. Головний ритуал, що характеризує світоустрій, імітує початкові дії теогонії і космогонії, супроводжує та оформлює всі найважливіші події життєдіяльності людей – поселення, будівництво, пологи, шлюб, смерть тощо.

Однак існують два ритуали, у яких людина міфу підходить до можливості огляду і усвідомлення світу в цілому. Ідеться, по-перше, про ритуал ініціації, посвяти – пробудження, другого народження, переходу із небуття до світу й, подруге, космогонічний ритуал нового року, ритуал очищення та поновлення, де всі дії спрямовані на те, щоб улаштувати світ гармонійно, надійно, по-новому. У цьому зв'язку необхідно підкреслити, що від самих початків зародження релігії (від міфу до релігії) вона постає центром інтеграції культури. І культура, і релігія прагнуть до перебудови світу, до його гармонізації. На відміну від культури, релігія містить у собі компоненту сакрального, виявляє себе як шлях до втраченого царства сакрального. Християнська культура Середньовіччя остаточно доводить це положення.

Доба Ренесансу і початок Нового часу надають нового поштовху процесу диференціації культур. Видатний протестантський теолог і релігійний філософ XX ст. П.Тілліх у праці “Теологія культури” зазначає: “релігія – субстанція культури, культура – форма релігії” [8, с. 266]. Крім того, він трактує поняття “релігія”, яке пов'язано з поняттям “віра”. Це висвітлено наступним чином: “Релігія – це стан граничної зацікавленості тим, що є і мусить бути нашим граничним інтересом. Це означає, що віра є станом захопленості граничним інтересом, а Бог – це ім'я, що позначає зміст цього інтересу” [8, с. 266]. Саме таке розуміння релігії, на думку відомого дослідника, має небагато спільного з її описуванням як віри в існування вищого буття, яке іменується Богом,

а також із теоретичними та практичними наслідками такої віри. Замість цього, як зауважує філософ, ми вказуємо на екзистенціальне, а не теоретичне розуміння релігії [8, с. 264]. Отже, у подібній екзистенціальній концепції релігії зникає диференціація на сакральне і секулярне [8, с. 265]. І далі П.Тілліх зазначає: “Якщо релігія – це стан захоплення граничним інтересом, тоді цей стан не може обмежуватися якою-небудь сферою. Безумовний характер такого інтересу передбачає, що він зачіпляє кожний момент нашого життя, всілякий простір та всі сфери” [8, с. 265].

Фундатор німецької класичної філософії І.Кант у взаємовідносинах релігії й моральності надає пріоритет моральності, він прагнув довести моральну необхідність буття Бога. У праці “Критика практичного розуму” німецький мислитель наголошує: “Моральний закон через поняття вищого блага як об’єкта і кінцевої мети чистого практичного розуму веде до релігії, тобто до пізнання всіх обов’язків як божественних заповідей, не як санкцій, тобто довільних, самих по собі випадкових повелінь чужої волі самої по собі, але як не відмінних законів кожної свободної волі самої по собі, які, однак необхідно розглядати як заповіді вищої сутності, тому що вище благо, яке моральний закон зобов’язує нас вважати предметом наших прагнень, ми можемо очікувати тільки від морально досконалої (святої та благої) й водночас – всемогутньої волі, отже, завдяки відповідності до цієї волі” [4, с. 232].

Сьогодні, у світлі тенденцій глобалізації світової культури, активно обговорюються питання практичної філософії й філософії релігії. Гострою є проблема екуменічного руху. Екуменізм набув всесвітнього характеру і точкою оперття для нього постала кантівська концепція морального тлумачення Бога. Знову-таки, як і наприкінці XIX – на початку XX ст., ідея можливості морального обґрунтування буття Бога опинилася в центрі уваги різноманітних філософсько-релігійних і теологічних теорій та концепцій.

Можливості такої інтерпретації практичної філософії І.Канта, правомірність цієї інтерпретації у світлі секулярних тенденцій кантівської думки набувають особливої актуальності. Постає закономірне запитання: наскільки правильним є положення, що є в системі І.Канта, – Бог, якого вигнали у двері “Критики чистого розуму”, повертається через широко відчинене вікно “Критики практичного розуму”? Філософи, релігієзнавці в багатьох випадках протиставляють першу і другу “Критики...”, при цьому відшукують безпосередні суперечності в змісті цих двох частин,

фактично, цілісної, у своїй сутності, системі критицизму. Як найважливіша суперечність розглядається критика І.Кантом усіх доказів буття Бога в “Критиці чистого розуму” та обґрунтування німецьким філософом цього буття в “Критиці практичного розуму”. У зв’язку з цим твердженням слід звернути увагу на роль деталей у системі І.Канта, саме в них і висвітлюється єдність системи критицизму. Як найважливішу деталь, на нашу думку, необхідно виділити інтерпретації Біблії І.Кантом.

Дослідження тлумачення Біблії в практичній філософії І.Канта, якщо враховувати всі аспекти її морально-алегоричного тлумачення, що репрезентовані в різних працях І.Канта, дає можливість прослідкувати взаємозв’язок філософії релігії й філософії моралі, релігії й віри, релігії й культури в його системі, а також виявити той зміст його практичної філософії, який дає змогу узгодити її з кантівською теоретичною філософією, розкрити їх системну цілісність й взаємозв’язок. На думку мислителя, на можливості використання Біблії як історичного джерела вказують такі обставини.

По-перше, саме питання, для відповіді на яке залучаються біблійні свідчення, має бути науковим, тобто припускати можливість верифікації за допомогою дослідних даних.

По-друге, ті дослідні дані, що беруться з Біблії, мають узгоджуватися з даними з інших культурних джерел. І чим більшою є кількість таких збігів, тим вищою є вірогідність того, що біблійні свідчення стосуються таких подій, що відбулися в дійсності.

По-третє, ті свідчення, що беруться з Біблії, не мають бути репрезентовані як такі, яким притаманна абсолютна достовірність, із розвитком науки їх тлумачення може змінюватися. Проте, головним значенням Біблії, на думку І.Канта, є її здатність, за належної, тобто суто світської інтерпретації, бути засобом морального просвітництва, сприяти моральному поступу людської історії й культури. У процесі такої інтерпретації буквальний зміст не є важливим, навіть історична достовірність свідчень, що беруться з Біблії, постає другорядним питанням, оскільки вона стосується не вічних і незмінних моральних правил, а тільки обставин, за яких ці правила були колись відкриті світові. На думку І.Канта, Біблія має інтерпретуватися в теоретичному аспекті, тобто відповідно до принципів історичних учень. Біблія мусить узгоджуватися сама із собою, а також і в практичному плані – відповідно до понять розуму. Причому, у такому тлумаченні пріоритетом є практична інтерпретація.

Дійсно, підтвердженням цього є кантівська інтерпретація Старого Завіту з метою морально-

го просвітництва. Якщо тексти Старого Завіту розуміти буквально, тоді вони не здатні морально впливати на думки та переживання людей. З позицій релігії розуму, тобто моралі, людство не можуть задовольнити ні десять заповідей Мойсея, ні псалми Давида. Ветхозавітний міф про жертвоприношення Авраама І.Кант використовує як ілюстрацію того, що неприпустимо покладатися на одну тільки віру в тому разі, коли вона суперечить практичному розуму. Пріоритет моральнісної поведінки над релігійною вірою І.Кант обґрунтовує завдяки власній інтерпретації Книги Іова в трактаті “Про невдалість усіх філософських спроб теодицеї” [5].

Щодо Нового Завіту, то І.Кант пропонує використовувати його для моральнісного просвітництва і за належної інтерпретації Новий Завіт можна представити як книгу, що містить приклади для пояснення моральної релігії розуму. Фактично, так воно і є, оскільки в мовах та свідомості християнських народів біблеїзми відіграють саме цю роль. При цьому важливо тільки навчити людей не тлумачити Новий Завіт тільки як сукупність позитивних учень Одкровення і користуватися власним практичним розумом. Тому Ісус Христос і втілює в собі, на думку німецького мислителя, ідеал людяності. Він має бути Сином людським, тобто такою істотою, яка залежить від власних потреб та інтересів, але вмє підкоряти їх розуму.

Отже, йдеться про те, що тільки співвіднесення всіх добрих, моральних потенцій людства з ідеєю Бога дає нам змогу уявити цю ідею. Якщо розмірковувати про Бога у відриві від практичного смислу, то тоді, на думку І.Канта, ми приписуємо невідомому об’єкту людські якості як моральні, так і аморальні й у такий спосіб формуємо моральну зневіру. Таким чином, єдиним можливим тлумаченням Бога є визнання Його символом ідеальних моральних стосунків, тобто символом людства у всій його моральній досконалості. Цей зміст поняття “Бог” у системі І.Канта є достатньо завуальованим. Для того, щоб виявити його, необхідно провести текстологічний аналіз, але це пояснюється тим, що стилістичною особливістю багатьох кантівських творів із філософії релігії й практичної філософії виступає іронія. Крім того, подібна інтерпретація поняття “Бог” дає змогу розкрити нерозривний зв’язок між теоретичною філософією І.Канта, де не існує місця для Бога, і практичною філософією, де Бог нічим не відрізняється від ідеального людського суспільства, яке живе за законами моралі, тобто людство перебуває в такому стані, до якого воно здатне підійти

та прийти в процесі історичного руху, якщо буде керуватися власним практичним розумом.

Слід зазначити, що І.Кант наголошує, що “поняття Бога, яке придатне до релігії..., має бути поняттям про нього як про моральну істоту” [7, с. 61]. Німецький філософ розрізняє два поняття – поняття “чиста моральна релігія” й поняття “богослужбова релігія”. Богослужбова релігія, в його інтерпретації, це – релігія тимчасова і допоміжна. Більше того, богослужбова релігія може призвести до релігійних війн. На його думку, можна говорити про подвійний характер богослужбової релігії – з одного боку, ця релігія може розвинути моральнісні якості людини, її віру, підтримувати людину на шляху до моральнісної досконалості, а з другого – здатна зробити з людини рабську істоту, що підкоряється будь-яким наказам. У другому випадку релігія втрачає вірувальний аспект і постає служінням ідолам. На нашу думку, І.Кант відмітив самоцінність моральності та її певну автономність у ставленні до релігії й водночас указав на її головну роль у становленні та розгортанні культурних смислів. Німецький філософ прагнув редукувати релігію до моральності й певним чином недооцінив екзистенціальну і соціальну необхідність релігії й, відповідно, недооцінив своєрідність соціокультурних функцій релігії.

Висновки та перспективні напрями подальших досліджень. Моральнісний потенціал релігії був і залишається актуальним. У сьогоденні України, коли мораль і моральність деформуються політичними інтересами, імперативами перехідної економіки, ідеологічними догмами релігія має використовувати свій потенціал. Моральний рівень сучасного українського суспільства залишає бажати кращого. Подолати цю кризу без релігії, віри, культури, на нашу думку, практично неможливо.

Безперечно, це не означає, що всі сподівання на подолання моральної кризи ми пов’язуємо виключно з релігією. Релігія не є всесильною у моральному вихованні соціуму – це доводить багатоміжковий досвід української історії. Українська культура і світова культура пов’язані із самовдосконаленням і людини, і соціуму, з втіленням конкретних цінностей у повсякденному житті. Культурний рівень спільноти, завдяки реалізації власних ідеалів, визначає й сутнісні ознаки суспільства. Сфера духовного в такому аспекті постає не тільки джерелом для організації спільноти, а й джерелом обґрунтування її моральнісних настанов та орієнтирів.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1990. – 541 с.
2. Бахтин М. М. Человек в мире слова / М. М. Бахтин. – М. : Рос. открытый ун-т, 1995. – 139 с.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 444 с.
4. Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – СПб. : Наука, 1995. – 582 с.
5. Кант И. О неудаче всех философских попыток теодицеи / И. Кант // Кант И. Трактаты и письма. – М. : Наука, 1980. – С. 59–61. – (Серия: Памятники философской мысли).
6. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Кант И. Соч. в 6 т. – М. : Наука, 1965. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 228–289.
7. Кант И. Религия в пределах только разума / И. Кант // Кант И. Трактаты и письма. – М. : Наука, 1980. – С. 81–83. – (Серия: Памятники философской мысли).
8. Тиллих П. Избранное: Теология культуры : [пер. с нем.] / П. Тиллих. – М. : Юристъ, 1995. – 327 с.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Республика, 1994. – 527 с.

References

1. Baxty`n, M.M. Fransua Rable y` narodnaya kul`tura Srednevekov`ya y` Renessansa. – / M.M.Baxty`n . – M.: Xudozhestvennaya ly`t-ra. – 1990. – 541 s.
2. Baxty`n, M.M. Chelovek v my`re slova. /M.M.Baxty`n.- M.: Rossy`jsky`j otkrytyj uny`versy`tet, 1995.- 139 s.
3. Baxty`n, M.M. Estety`ka slovesnogo tvorchestva. /M.M.Baxty`n. – M.: Y`skusstvo, 1986. – 444 s.
4. Kant, Y`. Kry`ty`ka prakty`cheskogo razuma /Y`.Kant. – SPb.: Nauka, 1995. – 582 s.
5. Kant, Y`. O neudache vsex fy`losofsky`x porpytok teody`cey` /Y`.Kant. Traktaty y` py`s`ma. – M.: Nauka, 1980. – S.59 – 61. [710 c.] (Sery`ya: Pamyatny`ky` fy`losofskoj mysly`)
6. Kant, Y`. osnovy metafyz`yky` npravstvennosty` // Kant Y`. Soch. v 6-ty` t. – M.: Nauka, 1965. –T.4. – Ch.1. – S.228 – 289.
7. .Kant, Y`. Rely`gy`ya v predelax tol`ko razuma/ Y`.Kant. Traktaty y` py`s`ma. – M.: Nauka, 1980. – S.81 – 83. [710 c.] (Sery`ya: Pamyatny`ky` fy`losofskoj mysly`)
8. Ty`lly`x, P. Y`zbrannoe: Teology`ya kul`tuры /P.Ty`lly`x; [per. s nem.] – M.: Yury`st, 1995. – 327 s.
9. Yaspers, K. Smysl y` naznacheny`e y`story`y` / K.Yaspers. – M.: Respubly`ka, 1994. – 527 s.